

Izvorni znanstveni rad (Original scientific paper)
37:94(497.6)”19”
371.4 Spancer H.

MITSUTOSHI INABA

Obitelj u modernoj Bosni i Hercegovini iz perspektive pedagogije Herberta Spencera

Apstrakt: Herbert Spencer je pisao brojne radove o različitim oblastima, tj. psihologiji, biologiji, sociologiji, etici i metafizici. Njegov nazor o pedagogiji i njegov utjecaj na pedagogiju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj je predmet ovog rada, napose njegov utjecaj na nazor o odnosu između roditelja i djece. Razlog za razgraničenje teme i fokusiranje na ovaj dio njegovog rada je zbog toga što je već ranije njegov utjecaj na poljima evolucionističke psihologije, metafizike i biologije bio predmet istraživanja.

Ključne riječi: Herbert Spencer, Bosna i Hercegovina, pedagogija, psihologija

Abstract: Herbert Spencer wrote many works in different fields, i.e. psychology, biology, sociology, ethics and metaphysics. This paper focuses on his views about pedagogy and his influence on pedagogy in Bosnia and Herzegovina and Croatia, especially on his influence on the opinion about the relationship between parents and children. The reason for defining of the topic and concentrating on this part of his work is down to the fact that his influence on the fields of evolutionary psychology, metaphysics and biology was previously researched.

Key words: Herbert Spencer, Bosnia and Herzegovina, pedagogy, psychology

Uvod

Antun Cuvaj, koji je sakupljao građu za školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji, napisao je da se doprinos pedagogiji Ljudevita Dvornikovićeve može pronaći u uvodu darvinizma.¹ Ovdje se moramo pitati: kakav je darvinizam on upoznao s tadašnjim pedagogima i pedagoginjama, Charlesa Darwina, Alfreda R. Wallesa, Ernsta Haeckelaili Augusta Weismanna? Mladen Bevanda pokazuje da je on bio pod utjecajem Comte-a, Haeckela i Spencera.² U ovom radu pažnja se posvećuje utjecaju Herberta

¹ Antun Cuvaj, *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. IX, Zagreb, 1913, 403.

² Mladen Bevanda, *Pedagoška misao u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1941*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2001, 212.

Spencera, jer je Dvorniković napisao dva članka o njemu, a o *Welträtsel*-u odnosno Haeckelu je napisao samo po jedan članak. I u svom pismu Davorinu Trstenjaku on ističe Spencerov utjecaj na svoje oblikovanje darvinističkog nazora o svijetu.³

Spencer je pisao brojne radove o različitim oblastima, tj. psihologiji, biologiji, sociologiji, etici i metafizici. Njegov nazor o pedagogiji i njegov utjecaj na pedagogiju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj je predmet ovog rada, napose njegov utjecaj na nazor o odnosu između roditelja i djece. Razlog za razgraničenje teme i fokusiranje na ovaj dio njegovog rada je zbog toga što je već ranije njegov utjecaj na poljima evolucionističke psihologije, metafizike i biologije bio predmet istraživanja.⁴ Iako Daliborka Škipina spominje njegov članak u njezinom magistarskom radu, dosada se nije konkretno istraživalo pitanje kakav je utjecaj imala Spencerova pedagogija na misao u Bosni i Hercegovini.⁵ Napominjem da su tadašnju inteligenciju u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj uglavnom činili pedagozi i pedagoginje. Također, tadašnji stručni listovi u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj bili su uglavnom pedagoški. Dakle, njihov interes se uglavnom fokusirao na pedagogiju, iako se tadašnja pažnja nije obraćala samo na pedagošku misao u Spencerovom sistemu misli.⁶

Dosada se u historiografiji moderne pedagogije ili modernog školstva u Bosni i Hercegovini pažnja obraćala samo na historijski kontinuitet u geografskom prostoru kao što je Bosna i Hercegovina. Ipak, napretku pedagoške teorije i prakse u Bosni i Hercegovini nije doprinijelo samo iskustvo koje se skupljalo unutar Bosne i Hercegovine, nego i priljev učiteljstva i misli iz Hrvatske. Dosada se nije dovoljno istraživalo o tom utjecaju, napose utjecaju misli iz Hrvatske. Iako ne u potpunosti, ovaj rad bi mogao ispuniti tu istraživačku prazninu. Istodobno se nije dovoljno istraživalo o promjeni koja je bila uzrokovana pedagoškom misli izvan politike školstva. Posebno nedostaje historiografija pojmova, tj. istraživanje o promjeni koja se dešavala preko priljeva moderne pedagogije iz Hrvatske i sredstava koje su oni tada koristili, drugim riječima, pojmovima i nazorima o svijetu. Promjena pojmova ili promjena smisla pojedinih pojmova mijenja stav ili pretpostavku kako se oni moraju

³ Pismo Davorinu Trstenjaku 1909. XI 8, Arhiv Hrvatskog školskog muzeja, HR-HŠM-50 Davorin Trstenjak, A-1913 Pismo Ljudevita Dvornikovića.

⁴ Mitsutoshi Inaba, "The Human Concept in fin-de-siècle Bosnia and Herzegovina", *Prilozi* 40, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 97-133.

⁵ Daliborka Škipina *Značaj staleske organizacije učitelja za školstvo i razvoj pedagoških ideja u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, Magistarski rad, Pale, 2011, 128.

⁶ Na primjer, u kršćasnom krugu pažnja ili kritika se posvećivala Spencerovoj etici. Katinov, "Herbert Spencer: Razvojna nauka i etika", *Hrvatska straža*, god VIII, Senj, 1910, 551-569; Ign. Radić, "Herbert Spencer: Razvojna nauka i etika", *Hrvatska straža*, god, IX, Senj, 1911, 33-48; Isti, "Herbert Spencer i socijalna etika evolucionizma", *Hrvatska straža*, god. IX, Senj, 1911, 193-205; I Gjuro Arnold je koristio mišljenje Spencera pri etičkoj analizi domoljublja u njegovom djelu *Etika i povijest* već 1879. godine. Ivana Skuhala Karasman, "Gjuro Arnold o domoljublju", *Filozofska istraživanja*, god. 32, sv. 2, Zagreb, 2012, 205-210.

ili mogu ponašati s vanjskim svijetom, jer ne možemo primjećivati svijet bez jezika ni pojmova. Ili po riječima Giorgio Agamben-a historija se nalazi samo u jazu između semiološkog bića i semantičkog kod čovjeka.⁷ Dakle, istraživanje o društvenim i političkim promjenama bez tog istraživanja o promjeni (smisla) pojmova bilo bi jednostrano.

U ovom radu se istražuje kako se mijenja pojam djetinjstva, koje je objekt analize i prakse kod obrazovanja, odnosno kako se mijenja pojam oko odnosa između roditelja i djece preko analize utjecaja Herberta Spencera. U ovom radu se ne uzima u obzir različit utjecaj te promjene na načine mišljenja kod pojedinih naroda. Na primjer, što se tiče činjenice da muslimani pokazuje manji interes od ostalih naroda kod upisa đaka u školu, razlog se traži u muslimaskom nazoru o društvu ili svijetu.⁸ Iako zaista postoji nesrazmjer tog upisa među pojedinim narodima, u ovom radu se pažnja više posvećuje činjenici da je neredovno pohađanje škole bilo opće pitanje za sve narode. U tadašnjim člancima pedagoških časopisa to pitanje se razmatra bez obzira na pojedine narode. Drugim riječima, u ovom radu se razmatra promjena diskursa o djetinjstvu unutar odnosa između roditelja i djece, ne promjena "muslimanskog (ili ostalih naroda)" diskursa o djetinjstvu, jer bi se onda ova promjena ticala ne pitanja o diskursu djetinjstva nego samo pitanja o muslimanskom (ili ostalih naroda) društvu.

Glavni izvori za ovaj rad su bili članci u tadašnjim časopisima i knjige u kojima se moglo vidjeti kako se koristilo mišljenje Herberta Spencera o odnosu između pedagogije i njenog objekta, tj. djetinjstva, ili o odnosu između roditelja i djece.

1. Historijski kontekst oko misli o djetinjstvu prije Prvog svjetskog rata

1-1. Školstvo i učiteljstvo u Bosni i Hercegovini za austrougarske vladavine

Kada je austrougarska vlast dobila pravo upravljanja Bosnom i Hercegovinom 1878. godine, ona je preuzela i školsku mrežu izgrađenu za vrijeme osmanske uprave. Ta mreža je bila uređena uglavnom prema pojedinim religijama. Konkretno, što se tiče srpskih osnovnih škola, tada ih je bilo 56 sa 75 učitelja i 3523 đaka,⁹ katoličkih osnovnih škola bilo je 54 sa 56 učitelja i 2295 đaka,¹⁰ a što se tiče muslimanskog školstva, prema javnom popisu iz 1876. godine, bilo je 917 mekteba sa 40779

⁷ Giorgio Agamben, *Youjiki to Rekishi*, (prevod. Uemura Tadao), Tokio, 2007, 8. (Originalni naslov: *Infanzia e storia: Distruzione dell'esperienza e origine della storia*)

⁸ Elvira Islamović, Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Bihać, 2008, 180.

⁹ Mitar Papić, Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918), Veselin Masleša, Sarajevo, 1972, 24.

¹⁰ Isto, 30.

đaka.¹¹ Za uprave Osman Šerif paše (1861-1869) uspostavila se prva svjetovna škola u Sarajevu 1864. godine. To je bila Ruždija, čiji obrazovani program odgovara suvremenoj građanskoj školi u Europi. Mreža ruždija se proširila tako brzo da ih jeprema objavljenom austrougarskom izvoru 1878. godine bilo 18 u cijeloj Bosni.¹² Da bi se obezbijedilo učiteljstvo nužno za tu školsku mrežu, uspostavlja se 1869. Dar-ul-mu'alimin kao muslimanska učiteljska škola.¹³

Nakon što je austrougarska vlast dobila pravo upravljanja Bosnom i Hercegovinom, ona se trudila pomagati mrežu javnih škola. Ali se ta aktivnost nije dobro završila zbog finansijskih teškoća. Posebno je nedostajalo učiteljstvo, koje je bilo upućeno u modernu misao. Istovremeno, ono je moralo znati jezik domaćeg stanovništva. Zato su nakon okupacije podoficiri zapošljavani kao učitelji osnovnih škola. Ipak to je bilo samo privremeno sredstvo, a malo po malo oni su se morali zamjenjivati s redovnim učiteljstvom. Tada austrougarska vlast dobavlja većinu učiteljstva iz njenih srpskohrvatskih oblasti, jer je ona bila na oprezu od utjecaja Srbije na Bosnu i Hercegovinu.¹⁴ Takva austrougarska politika o zapošljavanju učiteljstva imala je jasan politički cilj, posebno na polju njene nacionalne politike. Na drugoj strani se ne smije zaboraviti da ta politika donosi povećavanje puteva preko kojih su se širile različite struje moderne zapadnoeuropske misli u Bosni i Hercegovini.¹⁵ Ovdje nas ne interesira pitanje koliko se takva zapadnoeuropska misao proširila među tadašnjim običnim stanovništvom. Za nas je važnije to što se tada počeo formirati temelj širenja zapadnoevropske misli. Na primjer, iako su u Sarajevu 1881. godine nastavnici gimnazije iz Hrvatske i Slavonije držali nedeljna popularna predavanja iz pojedinih znanstvenih struka, ona su bila beskorisna za građanstvo koje ih nije moglo razumjeti.¹⁶

Kada je obavezna nastava stupila na snagu 1912. godine, radila je 331 državna škola.¹⁷ Da bi se popunila učiteljska mjesta za ove osnovne škole, pored zapošljavanja učiteljstva iz austrougarskih oblasti izvan Bosne i Hercegovine, radilo se na odgoju učiteljstva i unutar Bosne i Hercegovine. U školskoj godini 1882/83. se uspostavlja trogodišnji kurs učiteljstva kao obrazovalište za pomoćne učitelje. U školskoj godini 1886/87. to obrazovalište prerasta u učiteljsku školu.¹⁸ Ne može se poreći da

¹¹ Isto, 35-36.

¹² Isto, 37.

¹³ Isto, 38.

¹⁴ Srećko Džaja, *Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918) Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, Verlag Oldenbourg, München, 1994, 117.

¹⁵ Isto, 127.

¹⁶ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960, 404.

¹⁷ Papić, Školstvo, 51.

¹⁸ Isto, 72-73.

je ova učiteljska škola bila centar širenja moderne zapadnoeuropske misli u Bosni i Hercegovini, jer oni, koji su bili buduće učiteljstvo osnovnih škola, drugim riječima važan dio inteligencije, bili su pod utjecajem nastave te škole. Osim gramatike bosanskog jezika udžbenici u toj školi bili su isti kao u učiteljskoj školi u Hrvatskoj.¹⁹ Na primjer, u obrazovalištu za pomoćne učitelje 1884. godine se koristilo djelo Stjepana Basaričeka kao udžbenik pedagogije.²⁰ Tako se u svom pristupu dotiče samo pedagogije, Mladen Bevanda pokazuje da je učiteljska škola u Sarajevu bila centar širenja zapadnoeuropske pedagoške misli.²¹ Nova struja sadržavala je pragmatizam, evolucionističku teoriju, eksperimentalnu psihologiju i eksperimentalnu pedagogiju itd. Ove nove misli su imale više ili manje utjecaja na Bosnu i Hercegovinu.²² Ovdje se koriste *godišnji izvještaji* učiteljske i s njom spojene I. narodne osnovne djačke škole kao vježbaonice u Sarajevu kao izvori da se razumije kakvi su udžbenici pedagogije korišteni u učiteljskoj školi. Prvi izvještaj, koji je autoru bio dostupan, je šesti izvještaj (školska godina 1893/94). Tu se spominju Basaričekove četiri knjige, tj. *Uzgojoslovlje*, *Obće obukoslovlje*, *Posebno obukoslovlje* i *Povijest pedagogije*, isto kao 1884. godine.²³ Iako u četrnaestom izvještaju (školska godina 1901/02) iščezava *Uzgojoslovlje*, ostale tri knjige se još spominju kao udžbenici pedagogije.²⁴ A u dvadesetprvom izvještaju (školska godina 1908/09) kao udžbenik pojavljuje se Dvornikovičeva knjiga *Temelj psihologije*.²⁵ Ova knjiga se još ne spominje u devetnaestom izvještaju (školska godina 1906/07).²⁶ Što se tiče te knjige, on u njegovom pismu svjedoči da Basaričekova misao ne odgovara suvremenoj psihologiji.²⁷ Nadalje, on je podučavao predmet “pedagogiju i historiju” u učiteljskoj školi.²⁸

Nebi bilo uvijek ispravno isključivati vjerske škole iz utjecaja te moderne misli. Na primjer, u šerijatskoj sudačkoj školi se poučavalo znanje ravno srednjoj školi u

¹⁹ Isto, 91.

²⁰ Mitar Papić, *Tragom kulturnog nasljeđa*, Sarajevo, 1976, 80.

²¹ Bevanda, *Pedagoška misao*, 46, 57.

²² Isto, 57-58.

²³ *Godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne osnovne djačke škole kao vježbaonice u Sarajevu*, šesti (škol. god. 1893 / 94), 16.

²⁴ *Godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne osnovne djačke škole kao vježbaonice u Sarajevu*, četrnaesti (škol. god. 1901 / 02), 24.

²⁵ *Godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne osnovne djačke škole kao vježbaonice u Sarajevu*, dvadesetprvi (škol. god. 1908 / 09), 41.

²⁶ *Godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne osnovne djačke škole kao vježbaonice u Sarajevu*, devetnaesti (škol. god. 1906 / 07), 34. Na žalost, autor nije mogao pronaći dvadeseti izvještaj. Dakle, nije jasno da li se Dvornikovića psihologija prvi put javlja u dvadesetprvom izvještaju.

²⁷ Pismo Davorinu Trstenjaku 1910. I 28, Arhiv Hrvatskog školskog muzeja, HR-HŠM-50 Davorin Trstenjak, A-1913 Pismo Ljudevita Dvornikovića.

²⁸ *Godišnji izvještaj učiteljske i s njom spojene I. narodne osnovne djačke škole kao vježbaonice u Sarajevu*, dvadesetprvi (škol. god. 1908 / 09), 11.

zapadnoj Europi.²⁹ Ulema-medžlis u Bosni i Hercegovini je 2. jula 1917. godine prihvatio upotrebu Basaričekove pedagogije kao udžbenika uz uvjet da se nekoliko rečenica modificira prema Islamu.³⁰ U vjerskim školama je Johann Friedrich Herbartova pedagogija činila jezgro pedagoške misli.³¹ I u Vrhbosanskoj visokoj teološkoj školi se koristilo šest knjiga neoskolastičke misli Josipa Stadlera.³² Može se pretpostaviti da prilivu moderne zapadnoeuropske misli u Bosnu i Hercegovinu doprinosi Zemaljski muzej, jer su izloženi i iskopavani predmeti bili upotrebljivi kao nastavni objekti u gimnazijama.³³

Od 20. stoljeća se povećava broj učenika koji su birali Zagreb kao mjesto studiranja. Dok je 1900. godine bilo 13 bosanskih studenata u Zagrebu, taj broj 1911. raste na 145.³⁴ Na ovaj način su različite zapadnoeuropske misli preko "inteligencije" iz Hrvatske dolazile u Bosnu i Hercegovinu. Dakle, stanje misli u Hrvatskoj se ne može razlikovati od onog u Bosni i Hercegovini, posebno nakon uspostavljanja austrougarske vladavine.

1-2. Društvo i obitelj u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću

Nakon što su bosanski i hercegovački učenici bili prognani iz konvikta u Beču zbog njihovog političkog djelovanja 1901. godine, javljaju se aktivnosti za pomoć tim prognanim učenicima u cijeloj Bosni i Hercegovini. Iz tih aktivnosti se postepeno formiraju društva za pomoć obrazovanju mladih ljudi i za narodnu prosvjetu (po narodima).

Usprkos tome nisu se te aktivnosti za pomoć obrazovanju mladih ljudi razvile tako dobro kao što su osnivači predvidjeli. Posebno se ne povećava broj đaka koji idu u osnovnu školu, kao temelju za cjelokupnu narodnu prosvjetu. Može se pretpostaviti da se jedan od razloga za to nalazi u ekonomskom stanju domaćinstva, gdje su djeca morala biti korištena kao radna snaga. A bilo je onih koji nisu priznavali vrijednost troška za obrazovanje.³⁵ Ali tadašnja inteligencija je prilazila tom pitanju s drugog stanovišta. Na primjer, Dvorniković tvrdi da je prekomjerna ljubav roditelja, posebno majke, prema djeci jedna važna prepreka približavanju doma i škole.³⁶ I jedan referat 1909. godine zahtijeva da se roditeljima koji ne upišu djecu ili ih ne šalju

²⁹ Džaja, Srećko S., a. a. O., S. 136.

³⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, š. 67-71, ZVS-118 1917

³¹ Bevanda, *Pedagoška misao*, 261.

³² Inaba, "The human Concept", 102.

³³ *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, (priredio: Hamdija Kapidžić) Sarajevo, 1973, br. 63 (22. februar 1895. godine).

³⁴ Džaja, Srećko S., a. a. O., S. 184.

³⁵ Isto, 138.

³⁶ Ljudevit Dvorniković, "Škola i dom", Školski vjesnik, Sarajevo, 1905, 587.

redovno u školu određuje novčana kazna ili zatvor od kotarskog ureda, na prijavu i prijedlog škole.³⁷ Ukratko pronađen je jedan uzrok otvaranja pitanja oko škole u odnosu između roditelja i djece.

Ovakav nazor, po kojem su roditelji odnosno dom prepreka obrazovanju, može se pronaći već za vrijeme Kalajeve uprave (1882-1903). Kalaj je u višim ženskim školama vidio sredstvo razaranja porodice kao tvrđave tradicionalnog načina života i mišljenja.³⁸ Za njega školsko obrazovanje predstavlja medijum proširenja novog načina života i misli u dom. Kao što se pokazalo, pojedina narodna društva su se bavila pitanjem kako povećavati broj đaka u osnovnoj školi od 20. stoljeća. U hrvatskom društvu za pomoć učenicima i narodnu prosvjetu, Napretku, blagajnik je molio roditelje da daju djecu pod Napretkov nadzor, da idu u školu.³⁹ Ovdje se može pronaći težnja da vanjska institucija na polju obrazovanja smije igrati važnu ulogu umjesto roditelja. I ta se naklonost nazire preko činjenice da Napredak preuzima funkciju medija između društva i majstora kao dužnost, što se tiče životnog stanja šegrta.⁴⁰ Iza težnje da vanjska organizacija smije nadomještati roditeljsku funkciju stoji nazor odnosno nepovjerenje prema domaćinstvu ili odnosu između roditelja i djece. Uzrok bježanja šegrta kućama se tražio ne u samom šegrtu, nego u činjenici da je bio razmažen od strane roditelja.⁴¹ Na drugoj strani, u srpskom društvu za pomoć učenicima i narodnu prosvjetu, Prosvjeti, značajno se povećava broj njenih članova i svota novčanih priloga tom društvu. Usprkos tome, i Prosvjeta smatra da se uzrok prepreke obrazovanja šegrta, posebno njihovog bježanja kućama nalazi u utjecaju roditelja na djecu.⁴² Nadalje, uspostavlja se komisija sa Ristom Jeremićem na čelu da se vodi računa u kakavim uslovima stanuju đaci-stipendisti.⁴³ I u muslimanskom društvu za pomoć učenicima i narodnu prosvjetu, Gajretu, bili su ponašanje tih stipendista kao i njihove nastavne ocjene pod nadzorom društvenog povjerenika.⁴⁴ Među svim ovim društvima se može primijetiti da ona nisu dosljedno priznavala

³⁷ Daliborka Škipina, "Učiteljska društva u Bosni i Hercegovini o problemu obaveznog (obligatnog) polaska djece u školu (1878-1918)", *Zbornik radova*, Učiteljski fakultet u Užicu, god.14, br.13, 2011, 111.

³⁸ Tomislav, Kraljačić, *Kalajev Režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, 248.

³⁹ Tomislav Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2002, 88.

⁴⁰ Isto, 97.

⁴¹ Isto, 100.

⁴² Božidar Madžar, *Prosvjeta srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Monografije knj. II, Odjeljenje društvenih nauka knj. V, Banja Luka-Srpsko Sarajevo, 2001, 108.

⁴³ Isto, 101.

⁴⁴ Ibrahim Kemura, *Uloga "Gajreta" u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986, 10.

objektivnu ni racionalnu vrijednost tadašnjeg općeg stava roditelja prema djeci. Kritika o prekomjernoj ljubavi prema djeci se može pronaći i u tadašnjoj medicinskoj oblasti. Tu se napose kritizira majčina pogrešna briga za djecu.⁴⁵ U izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine iz 1906. godine se savjetuje da se roditeljsko postupanje s djecom mora poboljšavati u segmentu dječije njege i dječije hrane.⁴⁶ U izvještaju iz Tuzle 1912. godine se tvrdi da još uvijek vlada zloupotreba (Abusus) da se dijete doji neobično dugo, ali s obzirom da je došlo do povećanja potrošnje brašna za djecu moglo bi se zaključiti da se počela koristiti “racionalnija” dječija hrana.⁴⁷ I u izvještaju iz Sarajeva iste godine se kritizira da je dugoročno dojenje štetno za majku i dijete.⁴⁸

U diskursu o domaćinstvu u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću se može primijetiti kritički stav prema tadašnjem odnosu između roditelja i djece. Ali se tu ne odbacuje vrijednost samog domaćinstva ili roditelja, nego se pojavljuje diskurs koji dozvoljava aktivno miješati u domaćinstvo izvanjskog faktora. Autor ovog teksta smatra da su oni osjećali društvenu krizu kao da je samo dom bio velika prepreka tjelesnom i duševnom razvoju djece.

2. Roditelji i dijete u Bosni i Hercegovini iz perspektive Spencerove pedagogije

2-1. Pogled na odnos između roditelja i djeteta u Hrvatskoj za 1880-ih godina

Što se tiče Spencerove pedagogije, Basariček, koji je bio urednik pedagoškog lista *Napretka*, objavio je kritiku 1886. godine. Po riječima Dvornikovića, pozitivizam se, koji ostavi njegova sveca Herbarta po strani, njemu ne sviđa.⁴⁹ Iako se ne može u potpunosti prihvatiti Dvornikovićev sud o Basaričeku, njemu u potpunostinije zaista odgovarala struja novih misli.⁵⁰ On kritizira Spencerovu tvrdnju o paralelnosti između filogenije i ontogenije. Po Spencerovom mišljenju, ako postoji redosljed po kojem čovječanstvo stiče različita znanja, postoji posebna sposobnost za razumjevanje dotičnih znanja kod djeteta prema tom redosljedu. Za to važe raznovrsni faktori određivanja filogenetičkog redosljeda i za pojedinog individuumu

⁴⁵ Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina (Hg.), *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878-1901*, Sarajevo, 1903, 40.

⁴⁶ *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine za 1906. godinu*, 91.

⁴⁷ ABiH, š. 99-21, ZVS-326 1912, Kreisbeörde Tuzla, Nr. 3991 Jahresbericht pro 1911 am 24. Februar 1912.

⁴⁸ ABiH, š. 99-21, ZVS-326 1912, Kreisbehörde Sarajevo, Zahl 8758 Jahresbericht pro 1911 am 9. April 1912.

⁴⁹ Pismo Davorinu Trstenjaku 1900. I 20, Arhiv Hrvatskog školskog muzeja, HR-HŠM-50 Davorin Trstenjak, A-1913 Pismo Ljudevita Dvornikovića.

⁵⁰ Mirko Lukaš, *Obiteljski odgoj u Hrvatskoj Razvoj ideja od 1850. do 1918. godine*, Hrvatsko futurološko društvo, Rijeka, 2010, 48.

poput čovječanstva.⁵¹ Na toj osnovi se tvrdi da prilikom umnog obrazovanja moramo prolaziti jednak put s kulturnim razvojem čovječanstva. A Basaričekova kritika je čudna, jer on neposredno ne poriče njegovo mišljenje. Ističući da je prije njega bilo onih koji su iznijeli isto mišljenje, on usvaja strategiju relativiziranja vrijednosti njegovog doprinosa pedagogiji. Ovdje se spominje konkretno isticanje paralelnosti između ljudske historije i individualnog razvoja od strane Herbarta i Tuiskon Zillera. Po mišljenju Herbarta cijela prošlost se nalazi u svakom pojedinom čovjeku. Za to je “snaga svega onoga, što su ljudi ikad osjetili, izkusili i mislili, jedini pravi uzgojitelj”. Drugim riječima, veli on, “u obće treba da svadja čovjeka na čovječanstvo, dio na cielost”.⁵² Nakon pokazivanja toga sličnog mišljenja između Herbartovaca i Spencera kritizira on da kod Spencera nedostaje pogledna to zašto se nastavno gradivo valja uređivati po tom redosljedu. Dakle, Spencer misli samo o formalnoj strani poput razvitka od empiričnog znanja do racionalnog.⁵³

Basariček ne odbacuje mišljenje o paralelnosti između ljudske historije i individualno razvoja. Ali autor (M.I) smatra da se kod njega Herbartovo mišljenje precizno ne razlikuje od Spencerovog. Historija ljudskog znanja se po mišljenju Herbarta zasniva na akumulaciji intelektualnog razvoja pojedinaca. Dakle, baš sadašnji pojedinci pripadaju ljudskoj vrsti, i oni su mogli dospjeti do sadašnjih intelektualnih i znanstvenih postignuća samo preko te iste akumulacije. To znači paralelnost između ljudske historije i napretka svjesne individue. Na drugoj strani, Spencer postavlja njegovo mišljenje na pretpostavku da se u pojedinom djetetu nalazi neka određena akumulacija, tj. sklonost, već pri rađanju preko nasljeđivanja stečenih svojstava. Baš ovdje se nalazi paralelnost između ljudske historije i individualnog razvoja. Bilo kako bilo Basariček smatra da pedagogija prije Spencera priznaje opravdanost mišljenja o toj paralelnosti između ljudske historije i individualnog razvoja.

Sljedeće godine Dvorniković je objavio jedan članak gdje se uspoređuju Spencer i Herbart. Po Herbartovoj psihologiji uzrok razlike među đacima ne može se nalaziti u njihovoj duši, jer se ne pretpostavlja urođena sklonost. Zato se individualna razlika svodi na tjelesnu razliku. “Ukoliko to (tjelesno) sudjelovanje stvara svojim uplivom na dušu brzi ili laganiji ritam u gibanju predočaba, utoliko se razlikuje duševna sposobnost pojedinaca”.⁵⁴ Na toj temeljnoj pretpostavci stvara se teorija kulturno-historijskih stupnjeva. Ovdje se ističe Zillerov doprinos tom stvaranju. Da se dokaže ta teorija, ovdje se kao primjer koristi djelovanje mašte. U težnji za slušanjem narodnih priča pokazuje se paralelnost između individualnog djetinjstva i

⁵¹ Stjepan Basariček, “Pedagogija Herberta Spencera”, *Izvjestaj Kr. Preparandije i Vježbaonice u Zagrebu, koncem školske godine 1885 / 86*, Zagreb, 1886, 15.

⁵² Isto, 16.

⁵³ Isto, 17.

⁵⁴ Ljudevit Dvorniković, “Herbart i Spencer”, *Napredak*, Tečaj 28, 1887, 67.

narodnog djetinjstva.⁵⁵ Ovdje je nejasno da li Dvorniković tvrdi paralelnost između individuuma i naroda, a ne čovječanstva kao kod Zillera. Nadalje se objašnjava njegov nazor o apercpciji. Iako nastupa novi pojam kada nova predstava nailazi na sličan pojam postajući već u duši, apercpciji ne doprinosi ništa drugo nego objekt koji ispunjava maštu kada ona najjače djeluje pri individualnom razvoju. Za vrijeme djetinjstva, kada mašta djeluje najjače, maštu ispunjava slobodno i neobuzdano spajanje mnogih predstava.⁵⁶ Ukratko, riječju narod se ne može ukazivati na određenu grupu niti ljudsku vrstu. Radije se više pažnje obraća na proces kao da se sistematizirano znanje postepeno razvija iz prvih neodređenih znanja. Dvorniković zbilja ističe da pojedina predstava mora dosljedno pronaći svoje mjesto u sistemu znanja kako bi se ona mogla pretvoriti u volju.⁵⁷

On, iako prihvata Spencerovo mišljenje o kulturno-historijskim stupnjevima, kritizira ga zbog toga što on ne koristi to mišljenje za biranje nastavnog gradiva, isto kao što je već kritizirao Basariček.⁵⁸ Spencer svodi te stupnjeve na dva momenta. To znači upotrebljavanje darvinističkog mišljenja o nasljedstvu i prijenosu u pedagogiji. Iz redosljeda po kojem čovječanstvo dobija sadašnje znanje mora se tvrditi da se prema tom redosljedu razvija sposobnost za dobivanje tog znanja i među pojedincima. U tom smislu se nalazi premisa nastave po kulturno-historijskim stupnjevima već u ljudskom tjelesnom sustavu bez obzira na sadržaj nastavnog predmeta i na vrijednost tog predmeta.⁵⁹ Međutim, izgleda da njegovo tumačenje liči na Basaričekovo, u ovom tumačenju težište se premješta na promjenu tjelesnog sustava i nasljeđivanje te promjene. Dakle, porijeklo paralelnosti se pronalazi baš u nesvijesnom i tjelesnom sustavu bez obzira na izučavani predmet. "Herbartova se teorija ne osniva na baštinjenoj ni prenesenoj urođenosti pojedinaca, već na bitnosti čovječje duše, koja bitnosti nije proizvodom drugoga niza pretvorbina ljudskoga znanja, već je od postanka svoga napram vanjskim pojavama uvijek u istoj dispoziciji, mijenjajući se samo prema dojmu kakvoće i kolikoće pojava. Što je dakle i po Herbartu čovječji duh pristupan usvajanju tih vanjskih pojava, samo u onom su sljedu, u kojem ih je primio i sav ljudski rod tekom historijskoga si razvoja, tomu nije uzrok u prirođenoj, stečenoj te naslijeđenoj sposobnosti ljudskoga duha, već u samom susljednom nagonilanom gradivu, koje u duhu ljudskom ne može da uhvati mjesta drugim redom, negoli onim, kojim se je samo u spoznaji ljudskoj razvilo, tako bi reći stvorilo".⁶⁰

⁵⁵ Isto, 82.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto, 83.

⁵⁸ Isto, 115.

⁵⁹ Isto, 130.

⁶⁰ Isto, 131.

I Spencer veli da moramo poslušati taj redosljed. Tada se postavlja težište ne na urođenu sposobnost, nego na nastavne predmete i njihov historijski razvitak. U tom smislu Spencerovo mišljenje liči na Herbartovo.⁶¹ Ovdje se namjerava poređenje vriednosti Spencerovog mišljenja, ističući razliku između njega i Herbarta, nego davnije višeg doprinosa pedagogiji preko pomirenja njih obadvojice. Dakle, naprotiv on onu tačku koju kritizira Basariček poštuje kao čvor za pomirenje.

U drugoj polovini 1880-ih godina, Spencerov disident Basariček i njegov pristalica Dvorniković, smatrali su da individualni razvoj dolazi paralelno s ljudskom historijom. Kako su oni razumjeli odnos između roditelja i djece posebno u kućnom odgoju na osnovu tog nazora o razvoju? Basariček pri kritiziranju Spencerovog mišljenja o "naravnoj kazni spominje taj odnos".⁶² Po Spencerovom mišljenju pravna kazna je ne ona kojoj roditelji podvrgavaju nego ono kojoj sama priroda podvrgava. Dakle, kritizira se pretjeran nadzor roditelja nad djecom.⁶³

Protivno ovom mišljenju Basariček kritizira da nemoralno djelo uvijek ne uzrokuje neprijatnu posljedicu naravnom kaznom. Napose ako je loša posljedica došla sa velikim zakašnjenjem, naravna kazna ne može imati utjecaj na dijete. I dječji um je tako nerazvijen da treba nadzor odgojitelja.⁶⁴ Zato se u Spencerovom djelu zbilja može pronaći spis ne samo o naravnoj kazni nego i o pozitivnoj kazni.⁶⁵ Autor misli da on uvijek ne poriče naravnu kaznu, jer on tvrdi da "najsgodnije su one nagrade i kazne, koje se najvećma približavaju naravnim posljedicam dobra i zla čina".⁶⁶ Dakle, radije se kritizira *laissez-faire* u nastavnoj strategiji koja se oslanja samo na dječiji samostalni razvoj, jer dijete je umno tako nerazvijeno da ne može suditi samostalno i umjesno. Ali na drugoj strani on savjetuje da "gdje se počme sumnjati u znanje, poštenje ili dobru namjeru uzgojitelja, tamo prestaje svaka poslušnost".⁶⁷ On pretpostavlja pristunost nekog stepena porasti dječjeg uma kao uvjet za odgoj poslušnosti. Kako god, dječija nastava za Basaričeka 1880-ih godina znači odgajanje dječje poslušnosti drugoj volji.⁶⁸ Iako se u radu o Spenceru posebna pažnja ne obraća na odnos između roditelja i djece, u njegovoj knjizi o pedagogiji Basariček se malo osvrće na majčinu i očevu ulogu pri kućnom odgoju. Pozitivno ocjenjujući majčinu ljubav,

⁶¹ Isto, 131.

⁶² U tadašnjim člancima se koriste dva izraza prirodna kazna i naravna kazna. U ovom radu se koristi prirodna kazna uglavnom po srpskoj verziji Spencerove knjige, iako se poštuje izraz pojedinih pisaca.

⁶³ Basariček, "Pedagogija Herberta Spencera", 32.

⁶⁴ Isto, 33.

⁶⁵ Isto, 34.

⁶⁶ Stjepan Basariček, *Pedagogija I. dio: Uzgojoslovje*, Zagreb, 1880, 176.

⁶⁷ Isto, 171.

⁶⁸ Štefka Batinić, "Crna pedagogija u hrvatskim dječjim časopisima 19. stoljeća", *Anali za povijest odgoja*, br. 4, Zagreb, 2004, 41.

on tvrdi da otac mora biti autoritet djeci komu se ona dragovoljno pokoravaju. Nadalje, bez očeve strogosti majčina ljubav bi mogla uroditi zlim plodom.⁶⁹ Zato se težište kućnog odgoja nalazi u staranju o dječijoj poslušnosti. U Basaričekovoj pedagogiji može se pronaći samo shema u kojoj djetetom kao inferiornim bićem rukovode odrasli, bilo učitelj bilo roditelji. Po riječima Štefke Batinić, koja istražuje dječje časopise u Hrvatskoj u 19. stoljeću, tada je bilo korjenitog nepovjerenja u dijete i neshvaćanje djeteta.⁷⁰ I taj stav je određivao tadašnju psihološku pozadinu tjelesne kazne koja je postojala u školi i u domu.⁷¹

Dvorniković u radu o Spenceru manje od Basaričeka spominje odnos između roditelja i djece. On i priznaje prisutnost tjelesne kazne, čiji uzrok se nalazi u tome što se ta kazna održava kao tradicija preko mnogih pokoljenja i ne traži se efikasnije nastavno sredstvo od te kazne u školi i u domu.⁷² Protiv te kazne Spencer usvaja naravnu kaznu na osnovu principa samostalnog razvoja djeteta. Dvorniković kritizira da ta kazna važi samo u domu i da škola zahtijeva neki autoritet, jer disciplina ne nastupa spontano od dječjeg uvjerenja o toj nužnosti.⁷³ Dakle, ne mogu baš nastavnici eliminirati sve tjelesne kazne iz školske prakse, iako oni sumnjaju u tjelesnu kaznu. I ta kazna se održava dok dom otpočetak bez šibe ne odgaja dijete po racionalnom nastavnom principu.⁷⁴ Ukratko, Dvorniković ne poriče apsolutno vrijednost naravne kazne, ali smatra da ta kazna nije praktična u školskoj nastavi. Napokon on spominje Spencerovo isticanje da se pri kazni dječiji motiv mora uzeti u obzir.⁷⁵ Ovdje se uvođenje racionalnog odgoja u dom posmatra kao pretpostavka ukidanja tjelesne kazne u školi. On misli da je baš neracionalni odgoj u domu važna prepreka školskoj nastavi. Ali on ovdje konkretno ne pokazuje kako se dijete mora odgajati u domu, pretpostavlja se da njegovo mišljenje o nužnosti autoriteta u školi za održavanje discipline nije daleko od Basaričekovoga. Njegov cilj u tom radu je dopunjavanje Herbartove pedagogije Spencerovom. On pokazuje da je nastavni cilj obojice isti - obrazovanje socijalnog čovjeka - iako je sam povod toga obrazovanja drukčiji.⁷⁶ Ali Herbart ne ostavlja etički utjecaj učitelja na učenika, premješta on težište etičke nastave na obuku ograničavajući efektivni opseg tog utjecaja.⁷⁷ On baš tu najviše pronalazi prednost Herbartove pedagogije. I tu stegu on smatra samo kao

⁶⁹ Basariček, *Pedagogija*, 220-221.

⁷⁰ Batinić, "Crna pedagogija", 44.

⁷¹ Isto, 47.

⁷² Dvorniković, "Herbart i Spencer", 209-210.

⁷³ Isto, 210.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto, 6.

⁷⁷ Isto, 50.

drugorazredno sredstvo odgoja.⁷⁸ Ovdje se nastavno pitanje svodi na spomenuti tok dječjeg umnog razvoja. Zahtjeva se prirodno obrazovanje poput obuke protiv prirodnog i mehaničkog obrazovanja.⁷⁹ Tada se prema toj prirodnosti uloga nastavnika uređuje nastavnom metodom i nastavnim gradivom.⁸⁰ Smatra se da se ovdje skreće pažnja uglavnom na odnos između učiteljstva i djece u školi jer se takva prirodnost ne može uzeti u obzir u životu u domu. A iz njegovog mišljenja o tjelesnoj kazni pretpostavlja se da je racionalni odnos prema djeci u njegovom nastavnom idealu trebalo uspostaviti bilo u školi bilo u domu. U tom smislu se odrasli čovjek zamišlja kao pomoćnik koji neprisilno vodi dijete na ispravan put prema prirodnom razvoju, isto kao što to pokazuje Basariček. Ali taj odnos prema djeci nije nikada ravnopravan, nego se djeca moraju uvijek pokoravati odraslim kao njihovom autoritetu, a taj zaključak se može pretpostaviti iz mišljenja o nužnosti discipline u školskoj nastavi.

2-2. Pogled na odnos između roditelja i djeteta u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću

Članci u čijim naslovima se nalazi riječ Spencer pojavljuje se u bosanskohercegovačkoj periodici od početka 20. stoljeća. Kada je Spencerova pedagoška knjiga prevedena na srpski 1912. godine, književna smotra u *Bosanskoj vili* preporučuje je kao knjigu korisnu za sve koji brinu za obrazovanje kao važno životno pitanje.⁸¹ Ova prevedena knjiga je druga verzija, a prva je bila publikovana devet godina ranije. I tada se u *Bosanskoj vili* naglašavala važnost čitanja te knjige, jer se pedagoški temelj u Engleskoj i u Americi zasnivao na njoj.⁸²

Herbartova pedagogija je stvorila glavnu struju u Hrvatskoj, što se može pretpostaviti iz spomenutih radova u kojima se analizira i s njom uspoređuje Spencer. Zato se kulturno-historijski stupnjevi kod Herbartovaca spajaju sa Spencerovim evolucionizmom. Ovakvo spajanje je imalo utjecaj na tok misli u Bosni i Hercegovini, koja je bila pod utjecajem iz Hrvatske. Ali, ipak se tu može primijetiti suptilna razlika uzrokovana vremenskim razmakom od 20 godina. Što se tiče te razlike, autor (M.I) kao argument koristi članak u *Nadi*, koji analizira Spencerovo mišljenje o historiji glazbe. Dijete pokazuje svoju radost neuobičajenom vikom ili pokretom. Ovaj zvuk ili pokret se čestim i pravilnim ponavljanjem malo po malo pretvaraju u glazbu ili ples. Zato se nije pronašao povod tom pretvarenju u divljačkom narodu čije društvo ne poznaje stalno i redovno pravilo. Ali i tu se ipak nailazi na glazbu ili ples, samo

⁷⁸ Isto, 51.

⁷⁹ Isto, 114.

⁸⁰ Isto, 146-147.

⁸¹ Anonim, "O vaspitanju umnom, moralnom i tjelesnom", *Bosanska vila*, god. XXVII, br. 3, 47, (15. II 1912.).

⁸² Anonim, "O vaspitanju", *Bosanska vila*, god. XVIII, br. 5, 97, (15. III 1903.).

što je to u tim društvima predstava rata ili lova, ne izraz radosti.⁸³ Ovdje se smatra da se povod napretku ka glazbi ili plesu nalazi samo u društvenoj diferencijaciji. Tvrdi se da se ovacija za gospodara, koja je spontani izraz afekta i ponosa isto kao odnos djeteta prema roditeljima, postepeno pretvara u redovan obred kao što pokazuju običaji među poluciviliziranim narodima.⁸⁴ Po tom mišljenju dijete se ne nalazi na istoj razini s prostim divljakom nego s poluciviliziranom divljakom.

Da se odgovori na pitanje kako je nastupila ta promjena, koristi se Dvornikovićev članak o Spenceru iz 1904. godine. Po Spencerovom mišljenju presudnu ulogu za evoluciju ljudskog uma ima okolnost akumulacije veće mase znanja. Iz toga proističe umna razlika između divljaka i civiliziranog čovjeka. I to se predstavlja u paralelnosti između individualne porasti i razvoja pojedinog roda. Dok god razvoj civilizacije pojedincu daje obilna iskustva i još iskustva drugih ljudi, bilo mrtvih bilo živih, dosljednost pojmova i sposobnost mišljenja napreduju.⁸⁵ Ukratko umna razlika između divljaka i civiliziranog čovjeka znači kvantitativni diferencijal iskustva stečenih preko mnogih pokoljenja. Ovaj diferencijal se pokazuje ne samo u kulturnom blagu nego se i nasljeđuje preko preobličivanja živčanog sistema.⁸⁶ Spencer tim filogenetskim mišljenjem odbacuje iluziju o ravnopravnosti među svim ljudima.⁸⁷ I ovdje Dvorniković tvrdi da Spencerovo mišljenje o paralelnom umnom razvoju između individuumu i naroda odgovara kulturno-historijskim stupnjevima kod Herbarta.⁸⁸ Pojedinaac mora prolaziti cijeli razvoj čovječanstva u skraćenom obliku, jer se ljudski um oslanja do postepenog uređenja znanja prema razvoju ljudskog roda. Dakle pojedinac može razumjeti jedan stepen znanja, dok ne dospije do stepena razvoja dotičog znanja.⁸⁹ Ali, što se tiče granice mogućnosti tog razvoja, postoji razlika među ljudima. Tu se težište premješta na nervno diferenciranje, jer on veli da “prirojene naime sposobnosti jesu tekovina iskustva cijelog roda, ili filogenetskog razvoja” i da je ideja kulturno-historijskih stupnjeva “u Herbarta utvrgjena samo konstatovanjem psihičkih činjenica bez njihove veze sa fizičkim razvojem”.⁹⁰ Dakle, ukoliko ne slijedimo njegovo mišljenje ne možemo odgovoriti na pitanje zašto otpočeka postoji duševna razlika među ljudima.⁹¹ Ta potencijalna razlika se predstavlja sklonošću pojedinaca.

⁸³ Anonim, “Herbert Spencer o razvoju plesova i muzične umjetnosti”, *Nada*, god. VI, br. 20, 317. (15. X 1900.).

⁸⁴ Isto, 317.

⁸⁵ Ljudevit Dvorniković, “Herbert Spencer”, *Školski vjesnik*, Senj, 1904, 131.

⁸⁶ Isto, 130.

⁸⁷ Isto, 132.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Isto, 356.

⁹⁰ Isto, 132.

⁹¹ Isto, 356.

Istodobno u Školskom vjesniku je objavljen jedan članak koji uspoređuje Herbartovu pedagogiju i psihologiju sa Spencerovom. Tu se posebna pažnja usmjerava na Spencerovu psihologiju koja ističe neprekidnu psihološku evoluciju od životinja do čovjeka i gradi se na osnovu živčanog razvoja i međusobnog odnosa između dojma i pojma. Životno djelovanje počinje tek od međudjelovanja između tjelesne unutrašnjosti i vanjštine. I evolucija znači razvoj prilagođavanja tjelesne unutrašnjosti i vanjštine.⁹² Konkretnije ona znači diferenciranje funkcije i organa za tu prigodbu i integraciju tih organa preko centralnog živčanog sistema. U tom živčanom sistemu se nalazi urođeni odnos prema izvanjštini po kojem se čovjek može ponašati s vanjskim dojmovima automatično tek nakon rođenja. Djelovanje tog mehanizma stoji do kvantiteta iskustva koja su se do tada akumulirala preko mnogih pokoljenja. Ta iskustva se nasljeđuju dodavanjem novog iskustva kao kamate pojedinog pokoljenja dotadašnjim iskustvima koja se ponavljaju preko prethodnih pokoljenja.⁹³ Iz toga se zaključuje da pojedino dijete već nakon rođenja stoji na različitim razinama uma prema kulturnom razvoju. Zato obrazovanje ne znači stvaranje individuuma nego ono doprinosi njegovom razvoju. Ovdje je interesantno isticanje da je najveći defekt u učeniku roditeljska mana.⁹⁴ Razlog zašto se ovo ističe se može lakše pronaći u spomenutom tumačenju o mehanizmu životnih i psiholoških pojava. Zaista, što se tiče neurednog polaska škole, pretpostavlja se da je jedan od uzroka bolest nasljeđena od roditelja koja sprječava tjelesni i duševni razvoj đaka nužan za njihovo školovanje.⁹⁵

Dalje se razmatra kako su oni tada razmišljali o djetinjstvu preko Spencerove misli u diskursu Bosne i Hercegovine. Jedan rad "O moralnom vaspitanju po Spenceru", iz kojeg bi se mogao pronaći jedanod odgovora, objavljen je 1908. godine u *Srpskoj riječi*. Kao što pokazuje naslov, tu se razmatra moralno vaspitanje po Spencerovom mišljenju. Taj rad ističe da se nastavni cilj posvećuje ne samo umnom obrazovanju nego i prepriemi za samostalni života u društvu preko moralnog vaspitanja. Za tu spremu početak se nalazi u dječjem usvajanju ispravnog mišljenja o kazni. Kazna znači sredstvo za popravljavanje ili sprečavanje opasnih djelovanja za moralni i tjelesni razvoj i zdravlje. Uopće je pojam o kazni bio pod vladavinom autoritativnosti koja se zasnivana roditeljskoj tvrdoglavosti i predrasudi bez razmišljanja. Zato tu nastupa ne nužni i neodgovarajući strah djeteta od roditeljskog autoriteta. Protiv tog općeg pojma o kazni, kazna se po Spencerovom mišljenju tumači kao neizbježna posljedica dječjeg lošeg postupka.⁹⁶

⁹² B. Krčmarić, "Herbart i Spencer", Školski vjesnik, Senj, 1900, 63-64.

⁹³ Isto, 65.

⁹⁴ Isto, 191.

⁹⁵ Petar Vrban, "Uzroci neuredna polaska škole i kako bi se tome pomoglo", Školski vjesnik, Senj, 1900, 562.

⁹⁶ P. Sl., "O moralnom vaspitanju po Spenceru", *Srpska riječ*, god. IV, br. 82, 16, (13.VI 1908.).

Njegovo moralno vaspitanje na osnovu kazne kao prirodne posljedice podržava ono što se zamišlja da “se ništa moralno ne osniva na sili, vanjskoj i nerazumljivoj, nego na prijatnom, simpatijskom osvajanju”.⁹⁷ I do tada roditelji nisu mogli razumjevati da roditeljska iznenadna revnost zbunjuje djecu i da njihov kapric, pored povjerenja u njihovu ljubav, u dječjoj duši uzrokuje mržnju prema njima. Dakle, tu se preporučuje naravna kazna po kojoj dijete može doživljavati prirodnu posljedicu svog lošeg djela i po kojoj roditelji nadziru i opominju dosljedno i “prijateljski”.⁹⁸

Iako bi roditeljski autoritet među djecom treba biti veliki, istodobno se tvrdi da se on ne može uspostavljati tamo “gdje oni pred djetinjim očima čas prijateljski opominju, miluju, ljube, čas psuju i tjeraju, čas tuku, izdiru se i čisto s neke visine prijete djetetu svojom apsolutnom moći”.⁹⁹ Neodgovarajuća metoda nastave sprječava dječju individualnost i samostalnost, i zato dijete postaje marioneta koja se bez razmišljenja pokorava drugoj volji. Suprotno od toga, prirodna metoda pomaže razvoju dječje volje i samostalnosti. Moralnom vaspitanju potrebna je samokritika i samokontrola. Da bi moralno vaspitanje uspjelo, roditelji se sa svojim djecom moraju ponašati prijateljski isto kao i sa odraslima.¹⁰⁰

Ovdje se dosljedno tvrdi da je cilj nastave obrazovanje moralno samostalnog čovjeka. Ovakav cilj nije svojstven Spenceru. Moralno samostalni čovjek se zove karakter ili značaj, koji se uvijek spominje kao zadnja svrha nastave nakon 1850-ih godina kada su se pojavili pedagoški časopisi i pedagoške monografije na hrvatskom.¹⁰¹ Tu je interesantno mišljenje o odnosu između roditelja i djece. Iako se priznaje nužnost roditeljskog autoriteta u odnosu prema djeci, odbacuje se to što taj autoritet postaje despotizam. Umjesto toga se zahtijeva da odnos roditelja prema djeci treba da bude isti kao stav prema odraslim prijateljima. Dakle, savjetuje se da se roditelji ne mijesaju u dječje ponašanje nego da ga po potrebi nadziru i da ih opominju.

U radu iz 1910. godine Adolf Lindner i J. Loos tvrde da Spencer donosi novu perspektivu primjenom evolucije kao prirodnoznastvene metode u pedagogiji.¹⁰² On ističe da se razvoj obrazovanja ostvaruje malo po malo. Zato se skokovit uzgoj kritizira kao nemoguće. Ali nastavni ideal se ne odbacuje. Kao što je već rečeno, tu se obrazovanje moralno samostalnog čovjeka posmatra kao taj ideal. Za ostvarivanje toga cilja on je nastavnicima predstavljao novi uvjet, t.j. nasljedstvo stečenih svojstva. Sklonost, čija osnova je iskustvo prethodnih pokoljenja, nasljeđuje pojedino

⁹⁷ Isto, 16.

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto, 17.

¹⁰¹ Inaba, “The human Concept”, 114-116.

¹⁰² Gustav Lindner i Loos, J, “Herbert Spencer”, (prir: P. Divljan), *Učiteljska zora*, god.VI, Sarajevo, 1910, 88.

dijete. Zato se ta sklonost uvijek mora uzeti u obzir pri obrazovanju. Istodobno se spominje prirodna kazna. "Prirodnim se kaznama ne uzbuguju odviše ni roditelji ni djeca, jer se pitomac, postupa li se kako valja, osvjedočava o potrebi kazne i o skladu izmegju uzroka i učinka, te se upotrebom ovih kazna odnos izmegju roditelja i djece ne poremećuje, jer roditelji nijesu više instrumenti kazne".¹⁰³ Nadalje se ističe da roditeljsko nezadovoljstvo ima učinak kada se ne poremećuju "prijateljski odnosi izmegju roditelja i djece".¹⁰⁴

Što se tiče Spencerove pedagoške misli, za tadašnje učiteljstvo je bila zanimljiva njegova pedagoška metoda kao naravna prirodna kazna. Na primjer, učiteljica u Gračanici Sofija Komadinova tvrdi, na osnovu njenog iskustva, da krivnji koja se čini pri odsustvu roditelja nije najbolje popravno sredstvo kazna nego sramota ili nedoumica koja se osjeća kada je krivica otkrivena.¹⁰⁵ Iako ona ne spominje Spencerovo ime, tu se težište popravke postavlja na dječju svijest o grijehu, ne na tjelesnu kaznu. Pored prirodne kazne tada se prijateljstvo između roditelja i djece isticalo kao važan pedagoški faktor. Po Spencerovom mišljenju kazna se mora izvršiti prirodno bez obzira na roditeljsko raspoloženje niti roditeljsku presudu.¹⁰⁶ Preko iskustva te prirodne kazne djeca mogu naučiti prirodnu posljedicu svoga djela, drugim riječima prirodni princip između uzroka i učinka.¹⁰⁷ Ovdje se smatra da prirodna kazna promiče razvoj dječije samostalnosti i samokontrole i omogućuje obrazovanje karaktera kao krajnjeg cilja nastave.¹⁰⁸ Pored Dvornikovića i poznati darvinist Davorin Trstenjak pri diskusiji o obrazovanju preko dragovoljnog djela u Hrvatskoj koristi Spencerovo mišljenje.¹⁰⁹ On tvrdi da "ništa čovjeku nije gotovo dano, ništa darovano; sve je on sebi stvorio sam svojim radom i trudom kroz neizmjerni broj godina i pokoljenja".¹¹⁰

Onda kakav odnos ima prirodna kazna s pojmom o prijateljstvu između roditelja i djece? Kao odgovor na to pitanje donosi se duži Spencerov citat: "Kad roditelji, mesto da učine, da im deca oseće mučne posledice svoga sopstvenog neuputnog rada, dosuđuju ovima druge veštačke kazne, onda oni čine dvojaku štetu. Umnožavajući ovako broj uredaba domaćih i izjednačujući svoj ugled i svoje dostojanstvo sa

¹⁰³ Isto, 89.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Sofija Komadinova, "Kućni uzgoj djece", *Učiteljska zora*, god. II, Sarajevo, 1906, 136.

¹⁰⁶ Herbert Spencer, *O vaspitanju umnom, moralnom i telesnom*, (prevod. J. Miodragović), Beograd, drugo izdanje, 1912, 147.

¹⁰⁷ Isto, 151.

¹⁰⁸ Isto, 174.

¹⁰⁹ Josip Balabanić, "Darvinizam u pedagoškom djelu Davorina Trstenjaka", u: *Zbornik radova treće simpozije iz povijesti prirodne znanosti i njihove primjene krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Hrvatskoj*, (ur: Žarko Dadić), Zagreb, 1981, 89-93.

¹¹⁰ Davorin Trstenjak, "Herbert Spencer", *Napredak*, Tečaj 45, Zagreb, 1904, 129.

sredstvima za održanje njihovo u snazi, svaki prestup onda postaje za njih uvreda i uzrok za ljutnju. Drugo, iz ovoga opet nastaje i druga nevolja, što roditelji, mučeći se sami ili trošeći mnogo novaca, ove štetne posledice tovaru na leđa više sebi nego pravim krivcima. Tako je gotovo i u dece. Kazne, koje dolaze kao neizbežna posledica stvari, kazne, koje im dodeljuje bezlični uzrok, izazivaju u njih srazmerno slabo i prolazno ogorčenje; naprotiv kazne, koje izriču otac i mati po svojoj volji, te ih stoga smatraju kao da su oni krivi za njih, proizvode veće i trajnije ogorčenje”.¹¹¹ Ne roditeljsko miješanje u dječje djelo nego prijateljski odnos doprinosi održavanju međusobnog povjerenja jer roditeljska ljutina zbog dječjeg prestupa i dječije nezadovoljstvo zbog roditeljskog miješanja postaju zamašna prepreka dobrom odnosu između njih preko idejne asocijacije s neprijatnim osjećajem.¹¹² B. Krčmarić tvrdi da je roditeljska uloga ta preko koje dijete nauči prirodnu posljedicu.¹¹³ Ovdje se ne preporučuje roditeljsko miješanje pri dječjem obrazovanju. U pozadini te preporuke postoje dva razloga. Prvi je kritika roditeljskog ponašanja s djecom po trenutnim osjećajima, a drugi je kritika roditeljskog despotizma.¹¹⁴ Ali kritika roditeljskog miješanja ne znači *laissez-faire* u nastavi djece. Radije se ističe da “razumna ljubav”¹¹⁵ mora biti princip u kućnom odgoju. I Dvorniković tvrdi da se razlog nesporazuma škole i doma može pronaći u beskrajnoj ljubavi roditelja prema djeci, napose majke.¹¹⁶

Iz perspektive nasljedstva stečenih svojstva pažnja bi se usmjeravala na tješnji odnos između roditelja i djece. Drugim riječima, dijete bi se moglo posmatrati kao dio roditelja, ne kao samostalno biće. Na drugoj strani bilo je i diskursa koji ističu da taj odnos mora biti prijateljski umjesto toga tješnjeg odnosa. Ali, temelj obaju diskursa se nalazi u istom mišljenju o nasljedstvu. Jedan članak, čije gledište se naslanja na drugi diskurs, koristi se kao primjer. Prošlost se prostire kao neizmerno dugoročno spremanje za sadašnjost. I oni, koji će iza nas doći, mogu živjeti ljepše i misliti slobodnije.¹¹⁷ Iz toga se savjetuje da “naši sinovi ne smiju biti puste kopije nas samih, ako hoće svojim načinom doprinjeti daljnjemu napretku”.¹¹⁸ Na osnovu nasljedstva stečenih iskustva po kojem ljudsko biće može s vremenom dospijevati do savršenstva, savjetovalo bi se da se u sadašnjom društvu treba s djetetom ponašati kao bićem postojećem već na nekom stepenu razvoja, ne kao čistim bićem poput tabula rasa-a. Onda se pri dječjem prestupu ističe dužnost roditelja više od dječije,

¹¹¹ Spencer, *O vaspitanju*, 153-154.

¹¹² Isto, 155.

¹¹³ Krčmarić, “Herbart i Spencer”, 1900, 192.

¹¹⁴ Spencer, *O vaspitanju*, 172.

¹¹⁵ Stevan Samardžić I, “Kuća i škola”, *Srpska škola*, god. II, sv. 9, 335, (20. V 1909.).

¹¹⁶ Dvorniković, “Škola i dom”, 587.

¹¹⁷ Bauer, Stjepan, “Stari i novi uzgoj”, *Učiteljska zora*, Sarajevo, god. X, 1914, 102.

¹¹⁸ Isto, 147.

jer se uzrok dječije sklonosti nalazi u prošlosti, t.j. roditeljima. Zaista, Spencer spominje nasljedstvo roditeljske mane na djeci.¹¹⁹ Istodobno se primjećuje da je bilo nepovjerenja u roditelje nasuprot nepovjerenju u dijete, kao što se isticalo 1880-ih godina. Spencer roditeljima jasno savjetuje da “nećeš ispitivati samo dečje pobude nego i svoje sopstvene i između njih razlikovati one, koje potiču iz tvoje prave roditeljske brige, i one, koje potiču iz tvoga samoljublja, iz tvoje težnje za mirom i tvoje želje da zapovedaš”.¹²⁰

Zaključak

U tadašnjim diskursima je teško pronaći jasan odnos između kućnog odgoja i Spencerovog evolucionizma. Radije se skretala pažnja na dva momenta, tj. prirodnu kaznu i prijateljski odnos između roditelja i djece. Ali, ovdje se mora istaći da je njegov pojam o nasljedstvu stečenih svojstva bio jedna važna tema kada se analizira njegova misao u pedagoškim ili psihološkim člancima. U ovom radu se ne može pronaći posredni odnos između toga pojma o nasljedstvu i dva ostala momenta. A zajedničko među ta sva tri momenta je nepovjerenje u roditelje.

Pošto je položaj Spencerove pedagoške misli u modernoj Bosni i Hercegovini predmet ovog rada, njegova pedagoška knjiga, koja je bila prevedena na srpski i publikovana u 20. stoljeću, analizira se uglavnom u okviru bosansko-hercegovačke struje misli. Njegovu knjigu na hrvatski je preveo Ivan Širola još 1883. godine. Zato se ne može reći da je njegova pedagoška misao bila nepoznata do 20. stoljeća u krugu srpskohrvatskog jezika. Radije se ovdje mora pokazati gdje se postavljalo težište u bosansko-hercegovačkoj periodici pri analizi odgoja, odnosno kućnog odgoja izgledišta Spencerove pedagogije. Zbog toga smo se trudili da se težište postavi na zagovaranje prirodne kazne i na eliminiranje roditeljskog miješanja u dječije postupke.

Istodobno je među pojedinim društvima za narodnu prosvjetu bilo diskursa koji su isticali da je dom jedna prepreka kulturnom napretku u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću. I dom se posmatrao kao prepreka što se tiče prevencije zaraznih bolesti. Takvi diskursi ne predstavljaju tadašnje stanje doma u Bosni i Hercegovini. Naprotiv, moramo vidjeti da oni pokazuju tadašnju želju kakav bi dom morao biti. Ta želja nije htjela zatvarenje doma kao privatnog prostora prema izvanjštini, nego pretvarenje doma u otvoreni prostor za vanjsko miješanje. Zato se kućni odgoj često kritizirao s nepovjerenjem u roditelje. Pedagogija Herberta Spencera je igrala jednu važnu ulogu u takvom diskursu.

¹¹⁹ Spencer, *O vaspitanju*, 137.

¹²⁰ Isto, 177-178.

Mitsutoshi Inaba

*The Family in Modern Bosnia and Herzegovina
from the perspective of the Pedagogy of Herbert Spencer*

Summary

This paper analyzes Spencer's pedagogical theory in modern Bosnia and Herzegovina through his pedagogical book which was translated into Serbian and published in the 20th century. His book was translated into Croatian by Ivan Širola as early as 1883. Therefore it cannot be said that his theories were unknown until the 20th century in the Serbo-Croatian speaking domain. Thus the focus must be shifted towards the Bosnian and Herzegovinian periodical publications in the analysis of upbringing, i.e. upbringing at home from the perspective of Spencer's pedagogy. Therefore, we attempted to position the focus on the advocacy of natural punishment and the elimination of parental interference in the children's work.

At the same time among certain societies for popular enlightenment there was discourse which pointed out that the home was the only obstacle to the cultural progress in Bosnia and Herzegovina in the 20th century. Home was also considered as an obstacle to the prevention of various contagious diseases. Such discourse does not represent the situation in the homes of Bosnia and Herzegovina at that time. On the contrary, we must see that they show the desire what a home should be like. This desire did not want the closing of the home as a private space, but turning it into an open space for external interference. Therefore, upbringing at home was frequently criticized with mistrust towards parents. The pedagogy of Herbert Spencer played an important role in such a discourse.